
PROMIŠLJANJE DRŽAVE: GENEZA I STRUKTURA SFERE BIROKRATIJE

PJER BURDIJE

S engleskog prevela Svetlana Milivojević-Petrović

Nastojanje da se promišlja država predstavlja rizik preuzimanja misli o državi ili potpadanja pod uticaj te misli, to jest, primenjivanja na državu misaonih kategorija koje država stvara i za koje garantuje, te otuda takvo promišljanje ne prepoznaje najdublju istinu o državi.¹ Ova pretpostavka, koja se može činiti i apstraktnom i preventivnom, biće spremnije prihvaćena ako u zaključku argumentacije pristanete da se vratite na ovu polaznu tačku, ali ovog puta naoružani saznanjem da je jedno od glavnih ovlašćenja države da stvori i nametne (naročito preko školskog sistema) misaone kategorije koje spontano primenjujemo na sve stvari iz društvenog života – uključujući tu i samu državu.

Međutim, da bih pružio prvo, više intuitivno poimanje ove analize i da bih ukazao na opasnost koja se sastoji u tome da je ono što mi verujemo da mislimo uvek mišljenje države, želeo bih da citiram odlomak iz *Alte Meister Komödie* Tomasa Bernharda:

Škola je državna, i u njoj mladi ljudi postaju državne osobe i tako ništa drugo do produžene ruke države. Kada sam išao u školu, ulazio sam u državu, a pošto država uništava ljude, ulazio sam u instituciju za uništavanje ljudi... Država me je prisiljavala, kao i svakog drugog, da se zatvaram u sebe, i učinila je da se povinujem njoj, državi, i stvorila je od mene državnu osobu, čije je ponašanje regulisano, koja se registruje i obučava, i koja je dokrajčena i izvitoperena i utučena kao i svi drugi. Kada se srećemo sa ljudima, vidimo samo državne ljude, državne službenike, za koje se s pravom kaže da služe državi čitavog života i tako služe neprirodi čitavog života.²

¹ Ovaj tekst predstavlja delimičnu i revidiranu transkripciju predavanja održanog u Amsterdamu 29. juna 1991.

² Bernhard (1989: 27).

Osobena retorika T. Bernharda, puna preterivanja i hiperbole u svome anatemisanju, može dobro da posluži mojoj svrsi, a to je da se država i misao o državi podvrgnu nekoj vrsti *hiperboličke sumnje*. Jer, kad se radi o državi, koliko god da sumnjate, nije previše. I mada književno preuveličavanje uvek nosi sa sobom rizik poništavanja sebe, potiranja sebe sopstvenim preterivanjem, trebalo bi da ono što kaže Tomas Bernhard shvatite ozbiljno: da biste imali šansu da promišljate državu koja još uvek promišlja sebe posredstvom onih koji pokušavaju da promišljaju nju (kao u slučaju Hegela ili Dirkema), morate se potruditi da preispitate sve pretpostavke i apriorne konstrukcije koje su ugrađene u realnost koja se analizira, kao i u samu svest onoga koji analizira.

134 Da biste ukazali na poteškoću i neophodnost raskida sa mišlju o državi, koja je prisutna i u našim najintimnijim mislima, mogli biste da analizirate bitku koja je nedavno započela – usred rata u Zalivu – u Francuskoj povodom jedne naizgled beznačajne teme: ortografije. Ispravno pisanje, koje obično propisuje i garantuje zakon, što će reći država, društveni je artefakt, ne baš savršeno zasnovan na logici, pa čak ni na lingvističkoj logici; nastalo je kao rezultat rada na normalizaciji i kodifikaciji, u potpunosti analogno onome što država sprovodi istovremeno u drugim aspektima društvenog života.³ I, tako, kada država ili bilo koji od njenih predstavnika u nekom određenom trenutku započne reformu ortografije (kao što je to učinjeno uz slične posledice pre jednog veka), kada dekretom ukine nešto što je sama država

dekretom naložila, ovo odmah izaziva gnevne proteste velikog broja onih čiji status zavisi od “pisanja”, kako u najuobičajenijem smislu te reči tako i u smislu koji mu pisci pridaju. I za divno čudo, svi oni zaštitnici ortodoksne ortografije mobiliju sopstvene redove u odbranu *prirodnog* načina pisanja i zadovoljstva, koje se doživljava kao suštinski estetsko, usled savršenog sklada između misaonih i objektivnih struktura – između misaonih pojmova koji su društveno usađeni u svest posredstvom podučavanja tačnom pisanju i stvarnosti koja je obeležena rečima koje su ispravno napisane. Za one koji poznaju veštinu pisanja do stepena opsednutosti, potpuno arbitrarno “ph” u reči *nénuphar* je tako evidentno postalo neodvojivo od cveta koji označava da oni mogu da se, sve u dobroj nameri, pozovu na prirodu i *prirodno* kako bi osudili intervenciju države usmerenu na smanjenje proizvoljnosti u načinu pisanja koje je, samo po sebi i po svemu sudeći, proizvod ranije arbitrarne intervencije iste te države.

Mogli biste da navedete bezbrojne slične primere na osnovu kojih se vidi da su posledice izbora koji je država napravila potpuno usađene u realnost i u svest ljudi, tako da su mogućnosti koje su u početku bile odbačene postale potpuno nezamislive (na primer, sistem kućne proizvodnje struje analogan sistemu grejanja kuća). Otuda, ako i najblaži pokušaj da se modifikuje školski program, a naročito raspored časova za različite predmete, skoro uvek i svuda nailazi na veliki otpor, to nije samo zbog toga što su snažni profesionalni interesi (kao interesi nastavnog osoblja) vezani za uspostavljeni

3 Bourdieu (1991: poglavlje 2).

akademski red. To je i zbog toga što su stvari iz kulturnog života, naročito društvene podele i hijerarhije koje vezujemo za njih, tako uspostavljene delovanjem države, pri čemu država, uvodeći ih na ovaj način u stvari i u našu svest, proizvoljnostima u oblasti kulture daje privid prirodnog poretka stvari.

RADIKALNA SUMNJA

Da biste imali priliku da stvarno promišljate državu koja još uvek promišlja sebe posredstvom onih koji nastoje da promišljaju nju, imperativno je da se podvrgnu radikalnom preispitivanju sve pretpostavke ugrađene u stvarnost koja se promišlja i u samom načinu promišljanja analitičara.

Upravo se u oblasti proizvodnje simbola jak uticaj države najснаžnije oseća. Državne birokratije i njihovi predstavnici su veliki stvaraoci “društvenih problema” koje nauka o društvu samo ratifikuje kad god ih preuzima kao “sociološke” probleme. (Da bismo ovo demonstrirali, bilo bi dovoljno prikazati obim istraživanja, koji varira u različitim zemljama i periodima, posvećenih problemima države kao što su siromaštvo, migracija, neuspeh u obrazovanju, koji su manje ili više parafrazirani jezikom nauke.)

Ipak, najbolji dokaz u prilog činjenici da je misao birokratskog mislioca (*penseur fonctionnaire*) prožeta zvaničnim predstavljanjem zvaničnog bez sumnje je snaga uticaja koji imaju ona predstavljanja države (kao kod Hegela) koja prikazuju birokratiju kao jednu “univerzalnu grupu” obdarenu intuicijom i voljom za opšti interes;

ili kao “organ mišljenja” i racionalni instrument u funkciji ostvarivanja opšteg interesa (kao kod Dirkema, uprkos njegovoj velikoj upućenosti u ovu stvar).⁴

Specifična poteškoća koja zamagljuje ovo pitanje leži u činjenici da, iza fasade promišljanja države, većina pisanih tekstova posvećenih državi doprinosi, manje ili više efikasno i direktno, *građenju* države, što će reći, njenom samom postojanju. Ovo se naročito odnosi na sve pravne tekstove koji, naročito u toku faze građenja i konsolidacije, dobijaju puni smisao ne samo kao teorijski doprinosi znanju o državi već i kao političke strategije koje imaju za cilj nametanje određene vizije države, vizije koja je u skladu sa interesima i vrednostima vezanim za konkretni položaj onih koji ih stvaraju u birokratskom univerzumu u nastajanju (ovo se često zaboravlja i u najboljim istorijskim radovima, među koje spadaju i oni iz škole u Kembriđu).

Od svog začetka, sama nauka o društvu je bila sastavni deo posla izgradnje predstavljanja države što čini deo stvarnosti same države. Sva pitanja koja se pokreću u vezi sa birokratijom, poput onih o neutralnosti i nepristrasnosti, postavljaju se i u vezi same sociologije – samo uz veći stepen teškoće, jer se tu javlja i pitanje autonomije sociologije u odnosu na državu. Stoga je zadatak istorije društvenih nauka da razotkrije sve podsvesne veze sa društvenim životom koje društvene nauke duguju istoriji koja ih je stvorila (i koje su zabeležene u njihovoj problematici, teorijama, metodima, koncepcijama, itd.). Na taj način otkrivajte naročito to da je

4 Durkheim (1922: naročito 84-90).

društvena nauka u modernom smislu reči (naprot političke filozofije savetnika princa) usko povezana sa društvenim borbama i socijalizmom, ali manje kao direktan izraz ovih pokreta i njihovih teorijskih grananja nego kao odgovor na probleme koje su ove borbe definisale i stvorile. Nauka o društvu nalazi svoje prve zagovornike među filantropima i reformistima, to jest, među prosvetljenom avangardom dominantnih koja očekuje da će joj “socijalna ekonomija” (kao pomoćna naučna disciplina u odnosu na političke nauke) pružiti rešenje za “socijalne probleme”, a naročito za one probleme koje pokreću pojedinci i grupe “sa problemima”.

Uporedni pregled razvoja društvenih nauka ukazuje na to da bi model stvoren da bi objasnio istorijske i međunacionalne varijacije ovih disciplina trebalo da uzme u obzir dva fundamentalna faktora. Prvi je forma koju poprima društveni zahtev za znanjem o društvenom svetu, koja i sama zavisi, između ostalog, od filozofije koja dominira u okviru državnih birokratija (na primer, liberalizam ili kejnzijanizam). Tako snažan državni zahtev može obezbediti uslove koji vode razvoju društvene nauke relativno nezavisne od ekonomskih uticaja (i direktnih zahteva onih koji dominiraju) – ali veoma zavisne od države. Drugi faktor jeste stepen autonomije kako obrazovnog sistema tako i oblasti nauke u odnosu na dominantne političke i ekonomske snage, autonomije koja bez sumnje zahteva i snažan razvoj društvenih pokreta i društvene kritike uspostavljenih centara moći, kao i visok stepen nezavisnosti naučnika iz oblasti društvenih nauka u odnosu na ove pokrete.

Istorija potvrđuje da društvene nauke mogu povećati svoju nezavisnost u odnosu na snažne društvene pritiske – što je glavni preduslov njihovog napretka u pravcu naučnosti – samo još većim oslanjanjem na državu. Na taj način, one rizikuju gubitak autonomije *spram* države, ako se ne reše da *protiv* države koriste (relativnu) slobodu koju im je ona dodelila.

GENEZA DRŽAVE: PROCES KONCENTRACIJE

Da bih sumirao rezultate ove analize jednom anticipacijom, rekao bih, primenjujući varijaciju čuvene formule Maksa Vebera, po kojoj je država jedno X (koje treba odrediti) koje uspešno polaže pravo na monopol nad legitimnom upotrebom fizičke i *simboličke* sile nad određenom teritorijom i nad celokupnim njenim stanovništvom. Ako je država u stanju da primenjuje simboličku silu, to je zbog toga što se istovremeno pojavljuje objektivno, u obliku određenih organizacijskih struktura i mehanizama, i subjektivno, u obliku misaonih struktura, percepcijskih i misaonih kategorija. Ostvarujući sebe posredstvom društvenih struktura i misaonih struktura koje su im prilagođene, uspostavljena institucija nas navodi na to da zaboravimo da ona izdaje čitav niz akata *institucije* (u aktivnom smislu) i otuda ima sva obeležja *prirodnog*.

Zbog ovoga ne postoji moćnije oružje za raskid sa dosadašnjim promišljanjem od rekonstrukcije geneze: vraćanjem na konflikte i konfrontacije sa samog početka, a samim tim i na odbačene mogućnosti, ona ukazuje na mogućnost da su stvari mogle (i još uvek mogu) da budu drugačije. Pomoću ovakve jedne praktič-

ne utopije, ona preispituje ono “moguće” koje je, između ostalih mogućih varijanti, aktuelizovano. Odolevajući iskušenju da se analizira suština, ali ne odustajući zarad toga od namere da se razotkriju konstante, želeo bih da izložim *model nastanka države* koji služi da dà sistematski prikaz prave istorijske logike procesa koji su doveli do stvaranja institucije “X” koju nazivamo državom. Ovakav projekat je veoma težak, odista nemoguć, jer zahteva sjedinjavanje rigoroznosti i koherentnosti teorijske konstrukcije sa davanjem skoro neograničenog broja podataka prikupljenih istorijskim istraživanjem. Da bih ukazao na kompleksnost ovakvog zadatka, naprosto ću citirati jednog istoričara, koji, zato što se drži svoje stručne oblasti, samo delimično nagoveštava tu kompleksnost:

Istorijske zone koje su najviše zanemarivane bile su granične zone, na primer, razgraničenja između specijalnosti. Tako analiza vlade zahteva poznavanje teorije državne vlasti (to jest, istorije političke misli), poznavanje prakse vladanja (što će reći, istorije institucija) i konačno, poznavanje ljudi koji čine sastavni deo vlasti (to jest, društvene istorije). Danas je malo istoričara u stanju da se s podjednakom lakoćom kreću kroz ovakve različite oblasti specijalnosti... Ima i drugih graničnih zona u istoriji koje bi isto zahtevale analizu, kao što je tehnologija ratovanja na početku modernog doba. Bez boljeg poznavanja ovakvih problema, teško je procenuti važnost logističkog napora učinjenog od strane vlasti u nekom rat-

nom pohodu. Međutim, ovi tehnički problemi ne bi trebalo da budu razmatrani samo sa stanovišta vojnog istoričara kao što je to tradicionalno definisano. Vojni istoričar mora biti i istoričar državne vlasti. U istoriji državnog budžeta i poreskog sistema takođe ostaju mnoge nepoznanice. I ovde specijalista mora da bude više od uskospecijalizovanog istoričara finansija, u starom značenju te reči; on mora da bude istoričar državne vlasti i ekonomista. Nažalost, ovakvom poduhvatu ne pomaže fragmentacija istorije na uže oblasti, gde u svakoj od njih monopol drže specijalisti iz tih oblasti, niti utisak da su određeni istorijski aspekti u trendu dok drugi nisu.⁵

Država je *kulminacija procesa koncentracije različitih vrsta kapitala*: kapitala fizičke sile ili instrumenata prinude (vojska, policija), ekonomskog kapitala, kulturnog ili (bolje reći) informacionog kapitala i simboličkog kapitala. Upravo ovakva koncentracija čini državu vlasnikom neke vrste metakapitala koji daje moć nad drugim vrstama kapitala i nad njihovim vlasnicima. Koncentracija različitih vrsta kapitala (koja se odvija uporedo sa izgradnjom odgovarajućih oblasti) zaista vodi pojavljivanju određenog pravog *državnog kapitala (capital etatique)* koji omogućava državi da ima moć nad različitim oblastima i nad različitim posebnim vrstama kapitala, a naročito nad stopama konverzije između njih (a time i nad odnosima snaga između njihovih vlasnika). Iz ovoga sledi da se izgradnja države odvija podjednakim tempom kao i izgradnja *polja moći*, ko-

5 Bonney (1987: 193).

je je definisano kao manevarski prostor u kome se vlasnici kapitala (različitih vrsta) *naročito* bore za uticaj na državu, to jest, na državni kapital koji ima moć nad različitim vrstama kapitala i nad njihovom reprodukcijom (naročito posredstvom školskog sistema).

Iako su različite dimenzije ovoga procesa koncentracije (oružane snage, poreski sistem, zakon, itd.) *međusobno zavisne*, u cilju izlaganja i analize razmotriću svaku ponaosob.

KAPITAL FIZIČKE SILE

Od marksističkih modela koji su skloni da tretiraju državu kao puki organ prisile, do klasične definicije Maksa Vebera, ili od formulacija Norberta Eljasa do formulacija Čarlsa Tilijsa, većina modela geneze države je davala privilegovanu ulogu koncentraciji kapitala fizičke sile.⁶ Reći da sile prinude (vojska i policija) postaju koncentrisane znači zapravo da se institucije koje imaju ovlašćenje da garantuju red sve više razdvajaju od običnog društvenog sveta; da fizička sila može biti primenjena isključivo od strane jedne specijalizovane grupe, koja je centralizovana i disciplinovana, ima posebno ovlašćenje da primenjuje silu i jasno se kao takva identifikuje u okviru društva; da profesionalna vojska sve više ima uticaja na nestajanje

feudalnih trupa, na taj način direktno ugrožavajući plemstvo i statutarni monopol koje ono ima nad funkcijom ratovanja. (Ovde treba odati priznanje Norbertu Eliasu – kome su se isuviše često pogrešno pripisivale, naročito od strane istoričara, ideje i teorije koje pripadaju širem sociološkom nasleđu – što je istakao sve implikacije Veberove analize pokazujući da država ne bi uspela da progresivno uspostavlja monopol nad silom da nije lišila svoje unutrašnje rivale instrumenata fizičke sile i prava da ih upotrebe, i tako doprinela pojavljivanju jedne od najvažnijih dimenzija procesa “civilizovanja”).⁷

Država koja se stvara mora da sprovodi svoju fizičku silu u dva različita konteksta: prvo na spoljašnjem planu, u odnosu na *druge stvarne ili potencijalne države* (strani prinčevi), u ratu za teritoriju i pomoću njega (što je dovelo do stvaranja moćnih armija); i drugo, na unutrašnjem planu, u odnosu na rivale koji imaju moć (prinčevi i lordovi) i na otpor koji pružaju oni koji su na nižem položaju (klase nad kojima se vlada). Oružane snage se progresivno dele, sa jedne strane, na vojne snage namenjene za nadmetanje između država, i sa druge strane, na policijske snage namenjene za održavanje reda unutar države.⁸

6 Na primer, Tilly (1990: naročito poglavlje 3).

7 Videti Elias (1982, 1978).

8 U društvima u kojima nije postojala država, kao što su drevna Kabilija ili Island iz saga (videti Miller 1990), ne postoji dodela prava na primenu sile jednoj specijalizovanoj grupi, koja se kao takva jasno može prepoznati unutar društva. Iz ovoga sledi da ne možete izbeći postojanje logike lične osvete (uzeti pravdu u svoje ruke, rekba ili vendetta) ili samoodbrane. Tako pitanje koje se pokreće u tragediji – da li je čin Oresta koji preuzima ulogu izvršitelja pravde zločin baš kao i prvobitno delo kriminalca? Ovo je pitanje koje prestaje da postoji sa priznavanjem legitimnosti države i ponovo se pojavljuje samo u vrlo specifičnim i ekstremnim situacijama.

EKONOMSKI KAPITAL

Koncentracija kapitala fizičke sile zahteva uspostavljanje jednog efikasnog fiskalnog sistema, koji pak nastavlja da se razvija u sprezi sa ujedinjavanjem ekonomskog prostora (stvaranje nacionalnog tržišta). Porezi koje nameće dinastička država se podjednako odnose na sve građane – a ne, kao kod feudalnih nameta, samo na nižu vlastelu, koja, s druge strane, može nametati poreze onima koji su pod njenom vlašću. Pojavljujući se u poslednjoj deceniji dvanaestog veka, državna taksa se razvijala zajedno sa rastom *ratnih troškova*. Imperativi odbrane teritorije, koji su se u početku nametali od slučaja do slučaja, polako su prerastali u permanentno opravdanje za “obavezno” i “redovno” nametanje poreza “bez drugog vremenskog ograničenja osim onog koje redovno propisuje kralj”, koji se direktno ili indirektno primenjuje “na sve društvene grupe”.

Na taj način je vremenom uspostavljena specifična ekonomska logika, zasnovana na *porezima bez pandana* i *redistribuciji* koji su funkcionisali kao osnova za konverziju ekonomskog kapitala u simbolički kapital, pri čemu je u početku takva ekonomija bila koncentrisana u rukama jedne osobe – princa.⁹ Institucija poreza (uprkos otporu poreskih obveznika) stoji u odnosu *ćirkularnog kauzaliteta* prema razvoju oružanih snaga neophodnih za širenje i odbranu teritorije koja se drži pod kontrolom, što iziskuje određivanje

nameta i poreza, kao nametanje obaveze plaćanja tog poreza. Institucija poreza bila je rezultat pravog *unutrašnjeg rata* koji su državni službenici povelili protiv otpora obveznika, koji se uglavnom, ako ne i isključivo, prepoznaju kao takvi uviđajući da podležu obavezi plaćanja poreza, kao poreski obveznici (*contribuables*). Kraljevski ukazi nametali su četiri stepena kazne u slučajevima kašnjenja u ubiranju poreza: zaplena imovine, hapšenje zbog duga (*les contraintes par corps*) uključujući i zatvorsku kaznu, pismeni nalog o zabrani napuštanja mesta boravka koji je obavezivao i one čija je dužnost bila da vode računa o tome da se zabrana ne prekrši (*contraintes solidaires*), i primanje vojnika na stan i hranu. Iz ovoga sledi da *pitavanje legitimnosti* poreza ne može a da se ne postavi (Norbert Elias ispravno primećuje da se, na svom početku, porezi predstavljaju kao neka vrsta reketa). Vremenom su tek porezi

shvaćeni kao neophodni danak potrebama onoga koji porez ubira i koji prevazilazi kralja, što će reći potrebama “fiktivnog tela” koje predstavlja država. Čak i danas, *utaja poreza* svedoči o tome da se legitimnost oporezivanja ne shvata uvek kao nešto što se podrazumeva. Dobro je poznato da se u početnoj fazi pružanje oružanog otpora plaćanju poreza nije smatralo nepoštovanjem kraljevskog ukaza već moralno legitimnom odbranom prava porodice protiv poreskog sistema u slučajevima kada se ne može priznati monarh

139

9 Morali biste da analizirate vremenski pomak od “naslednog” (ili feudalnog) prava na korišćenje fiskalnih izvora, pri čemu je glavni deo ubranog poreza trošen na poklone i privilegije, što je imalo za cilj da princu obezbedi priznanje potencijalnih rivala (i stoga, između ostalog, priznanje legitimnosti fiskalnih poreza) do “birokratskog” korišćenja ovih izvora kroz “javne troškove”. Ovaj pomak predstavlja jedan od najfundamentalnijih aspekata transformacije dinastičke države u “impersonalnu”, birokratsku državu.

kao pravedan i istinski vladar.¹⁰ Od zakupa (*ferme*) ugovorenog na dobar i valjan način sa kraljevskom blagajnom, do poslednjeg podzakupca (*sous-fermier*) u čijoj su nadležnosti lokalni porezi, čitava hijerarhija zakupa i podzakupca podstiče sumnju u otuđenost poreza i uzurpaciju vlasti, koju uvek iznova podgreva čitav lanac sitnih ubirača poreza, koji su često loše plaćeni i za koje i njihove žrtve i službenici viši po rangu sumnjaju da su korumpirani.¹¹ Priznavanje entiteta koji stoji iznad onih koji su zaduženi za ubiranje poreza u praksi – bilo da se radi o kraljevskoj vlasti ili državi – na ovaj način zaštićenog od profane kritike, bez sumnje je našlo praktičnog osnova u odvajanju kralja od nepravednih i korumpiranih službenika koji su varali njega koliko i narod.¹²

140 Koncentracija oružanih snaga i finansijskih resursa koji su neophodni za njihovo održavanje ne ide bez koncentracije simboličkog kapitala priznavanja (ili legitimnosti). Bitno je da državni službenici u čijoj je nadležnosti da ubiraju poreze, a da pri tome ne stiču ličnu dobit, i načini upravljanja i vladanja koje oni primenjuju (knjigovodstvo, vođenje dosijea, izjave neslaganja, proceduralni postupci, kontrola operacija, itd.) budu poznati i prepoznati kao takvi, da budu “lako prepoznatljivi kao takve osobe, sa dignitetom vlasti”. Tako “sudski službenici nose njene *livreje*, uživaju u autoritetu njenih simbola i sprovode njene zapovesti u

njeno ime”. Takođe je važno da prosečni poreski obveznik bude u poziciji da “prepozna uniformu gardiste, oznake na stražarnicama” i da pravi razliku između “zakupodavaca”, službenika omraženih i prezrenih finansijera, od pripadnika kraljevske konjičke policijske garde, od *Prevote de l'Hotel* ili *Gardes du Corps*, koje smatraju nedodirljivim jer na uniformama nose kraljevska obeležja.¹³

Svi autori se slažu da je postepeni porast priznavanja legitimnosti zvaničnog oporezivanja vezan za porast jednog vida nacionalizma. I, zaista, širokzasnovani sistem ubiranja poreza verovatno je doprineo ujedinjenju teritorije ili, da budemo precizniji, stvaranju, kako u stvarnosti tako i u predstavljanju, države kao *unitarne teritorije*, kao stvarnosti ujedinjene podvrgavanjem istim obavezama, nametnutim potrebama odbrane. Takođe je verovatno da se ova “nacionalna” svest razvila prvo među članovima *reprezentativnih institucija* koje su se stvarale uporedo sa debatom o oporezivanju. Odista, znamo da su ovi predstavnici vlasti pokazivali veću sklonost da pristanu na oporezivanje kad god se činilo da ono ne potiče iz prinčevih ličnih interesa, već da je *u interesu zemlje* (i, pre svega, u interesu teritorijalne odbrane). Država se postepeno uspostavlja na prostoru koji još uvek nije nacionalni prostor koji će kasnije postati, ali već predstavlja sebe kao *izvor suvereniteta*, na primer, sa monopolom nad kovanjem novca i

10 Videti Dubergé (1961) i Schmolders (1973).

11 Hilton (1987: 167-77, naročito 173-74).

12 Ovo odvajanje kralja ili države od konkretnih predstavnika vlasti nailazi na najpotpuniji izraz u mitu o “nevidljivom kralju” (videti Bercé 1991).

13 Bercé (1991: 164).

kao osnovu transcendentne simboličke vrednosti.¹⁴

INFORMACIONI KAPITAL

Koncentracija ekonomskog kapitala vezana za uspostavljanje objedinjenog oporezivanja prućena je koncentracijom *informacionog kapitala* (pri čemu kulturni kapital predstavlja jedan njegov aspekt) koji je sam po sebi povezan sa objedinjavanjem kulturnog tržišta. Tako je veoma rano javna vlast sprovela analizu stanja izvora prihoda (na primer, već 1194. postojale su procena "oficira intendature" i popis kočija [*charrois*] i naoružanih ljudi koje je osamdeset i tri grada i kraljevske opatije trebalo da obezbede kada je kralj sazvao svoju armiju [ost]; 1221. godine javlja se začetak budžeta i knjiženje računa i troškova). Država koncentriše, obrađuje i redistribuira informacije i, pre svega, sprovodi *teorijsko objedinjavanje*. Posmatrajući celinu, društvo u celini, država preuzima odgovornost za sve radnje usmerene na *totalizaciju* (posebno zahvaljujući popisima i statističkim podacima ili nacionalnom knjigovodstvu) i *objektivizaciju*, posredstvom kartografije (jedinštenog predstavljanja prostora iz vazduha) ili još jednostavnije, posredstvom pisanja kao instrumenta akumuliranog znanja (na primer, arhiva), kao i za sve radnje

usmerene na *kodifikaciju* kao kognitivni oblik objedinjavanja koji podrazumeva centralizaciju i monopolizaciju u rukama službenika i ljudi od pera.

Kultura ima objedinjujuću ulogu: država doprinosi objedinjavanju kulturnog tržišta ujednačavanjem svih kodova, jezičkih i pravnih, i homogenizacijom svih vidova komunikacije, uključujući tu i birokratsku komunikaciju (preko formulara, zvaničnih obaveštenja, itd.). Pomoću sistema kvalifikacije (naročito prema polu i starosnom dobu) uspostavljenim u zakonu, birokratskih procedura, obrazovnih struktura i društvenih rituala (koji su naročito uočljivi u slučajevima Japana i Engleske), država oblikuje *misaone strukture* i nameće zajedničke principe gledanja i podela, načine razmišljanja koji za civilizovani um predstavljaju ono što su primitivni oblici klasifikacije opisani od strane Mosa i Dirkema predstavljali za "primitivni um". Ona time doprinosi stvaranju onoga što se obično označava kao nacionalni identitet (ili, više u duhu tradicionalnog jezika, nacionalni karakter).¹⁵

Svuda namećući i utvljujući ljudima u glavu (u okvirima svojih ovlašćenja) dominantnu kulturu na ovaj način konstituisanu kao *legitimnu nacionalnu kulturu*, školski sistem,

141

14 Ideal feudalnih prinčeva, kao i francuskih kraljeva kasnije, bio je da samo dozvole korišćenje sopstvenog novca unutar teritorija kojima su vladali – ovakav ideal je ostvaren tek u vreme vladavine Luja XIV.

15 Naročito posredstvom škole, uvođenjem opšteg osnovnog obrazovanja tokom devetnaestog veka, vidljiva su nastojanja države usmerena na objedinjavanje u oblasti kulture. (Ovo je fundamentalna komponenta u stvaranju nacionalne države.) Stvaranje nacionalnog društva ide ruku podruku sa opštim pravom na obrazovanje: činjenica da je svaki pojedinac jednak pred zakonom obavezuje državu da od njega stvori građanina koji raspolaže kulturnim sredstvima za aktivno ostvarivanje građanskih prava.

posredstvom nastave istorije (i naročito istorije književnosti), utvrljuje ljudima u glavu osnove jedne istinski "građanske religije" i, još tačnije rečeno, fundamentalne pretpostavke za stvaranje slike o sopstvenoj naciji. Derek Sejer i Filip Korigan pokazuju kako Englezi u velikoj meri učestvuju – u meri koja prevazilazi okvire vladajuće klase – u širenju kulta o osobenoj kulturi koja ima dvostruki karakter, koja je istovremeno i buržoaska i nacionalna, na primer, mitom o *engleskom karakteru*, pod kojim se misli na niz osobina koje se ne mogu definisati i koje se ne daju oponašati (nedostupne su onima koji nisu Englezi), "razumnost", "umerenost", "pragmatizam", odbojnost prema ideologiji, "otkačenost", i "ekscentričnost".¹⁶ Ovo je veoma uočljivo u slučaju Engleske, koja je sa izuzetnom doslednošću održala jednu veoma staru tradiciju (kao što je slučaj sa sudskim ritualima ili kultom kraljevske porodice, na primer), ili u slučaju Japana, gde je izum nacionalne kulture direktno povezan sa izumom stvaranja države. U slučaju Francuske, nacionalistički aspekt kulture je skriven pod maskom univerzalnosti. Sklonost da se na pripajanje sopstvenoj kulturi gleda kao na sredstvo prihvatanja univerzalnosti je u osnovi brutalna integrišuća vizija republikanske tradicije (pothranjena zasnivanjem mita o opštoj revoluciji) i veoma izopačenih formi univerzalističkog imperijalizma i internacionalnog nacionalizma.¹⁷

Kulturna i jezička unifikacija praćena je nametanjem dominantnog jezika i kulture kao legitimnih i stavljanjem svih drugih jezika u podređen položaj (koji su na ovaj način degradirani u status *patois* ili lokalnih dijalekata). Podižući se na nivo univerzalnosti, određena kultura ili jezik dovode do toga da se svi drugi svedu na nivo posebnosti. Štaviše, imajući u vidu da univerzalizacija zahteva koji su na ovaj način institucionalizovani ne ide uporedo sa univerzalizacijom pristupa sredstvima koja su potrebna da bi se oni ispunili, ovo doprinosi tome da mali broj ljudi monopolizuje univerzalno, čime svi drugi ostaju prikraćeni, tako da je njihova ljudskost na neki način osakaćena.

SIMBOLIČKI KAPITAL

Sve ukazuje na koncentraciju simboličkog kapitala priznate vlasti koji se, iako ignorisan od strane svih dosadašnjih teorija o genezi države, pojavljuje kao uslov ili barem kao korelat svih drugih vidova koncentracije, ukoliko se oni uopšte održe. Simbolički kapital je bilo koja svojina (bilo koji oblik kapitala, bez obzira na to da li je fizički, ekonomski, kulturni ili društveni) za koju društveni činoci obdareni sposobnošću njegovog prepoznavanja ocene da ima vrednost. (Na primer, pojam časti u mediteranskim društvima je tipična forma simboličkog kapitala koji postoji samo kroz reputaciju, to jest kroz predstavu koju drugi imaju o njoj u smislu da dele sistem vrednosti na osnovu kojeg

¹⁶ Corrigan i Sayer (1985: 103).

¹⁷ Videti Bourdieu (1992: 149-155). Kultura je tako blisko povezana sa patriotskim simbolima da se bilo kakvo kritičko preispitivanje njenih funkcija i funkcionisanja obično smatra izdajom i svetogrdem.

donose sud o tome da li će određene modele ponašanja smatrati časnim ili nečasnim.)¹⁸ Preciznije govoreći, simbolički kapital je oblik koji poprima bilo koja vrsta kapitala kad god se posmatra kroz prizmu otelotvorenja podela ili suprotnosti prisutnih u strukturi distribucije ove vrste kapitala. Iz ovog sledi da država, koja raspolaže sredstvima za nametanje i usađivanje trajnih principa viđenja i podele prilagođenih njenoj sopstvenoj strukturi, predstavlja teren *par excellence* za koncentraciju i sprovođenje simboličke vlasti.

Poseban slučaj pravnog kapitala

Proces koncentracije pravnog kapitala, objektivizovane i kodifikovane forme simboličkog kapitala, sledi *sopstvenu logiku*, koja je udaljena od koncentracije vojnog kapitala i finansijskog kapitala. U dvanaestom i trinaestom veku, nekoliko pravnih sistema je uporedo postojalo u Evropi; s jedne strane postojali su sistemi sa crkvenom nadležnošću, koju su predstavljali hrišćanski sudovi, a s druge sistemi sa svetovnom nadležnošću, uključujući tu i pravna ovlašćenja kralja, lordova, i nadležnost opština, korporacija i trgovine.¹⁹ Nadležnost lorda kao nosioca zakona sprovedena je samo nad njegovim vazalima i svim onima koji su živeli na njegovim posedima (to jest, vazalima plemićkog porekla, dok su za slobodne ljude neplemićkog porekla i kmetove važila druga pravila). Na početku, kralj je imao nadležnost samo u okviru kraljevskih poseda, i presuđivao je samo u sporovima koji

su se odnosili na njegove direktne vazale i na one koji su živeli na njegovim feudalnim posedima. Ali, kao što je primetio Mark Bloh, kraljevska sudska vlast uskoro se polako “infiltrirala” u čitavo društvo.²⁰ Iako to nije bio rezultat namere, a još manje nekog smišljenog plana, niti pak predmet tajnog dogovora među onima koji su imali od toga koristi (uključujući tu kralja i pravnike), proces koncentracije uvek je pratio jedan isti razvojni put, koji je na kraju vodio do stvaranja sudskog aparata. Ovaj proces je započeo sa načelnicima vojne policije koji se pominju u “testamentu Filipa Avgusta” iz 1190. i sa kraljevim predstavnicima u okrugu, višim kraljevskim oficirima koji su održavali svečana sudska zasedanja i kontrolisali vojne policajce. Nastavljen je za vreme vladavine Luja Svetog uz stvaranje različitih birokratskih tela, *Conseil d'Etat* (Državno veće), *Cours des Comptes* (Revizioni sud), i sudsko veće (*curias regis*) koje je preuzelo naziv parlamenta. Zahvaljujući žalbenoj proceduri, parlament, savetodavno telo koje se isključivo sastojalo od pravnika, postao je jedan od glavnih instrumenata koncentrisanja sudske vlasti u rukama kralja.

Kraljevsko pravosuđe je polako obuhvatilo većinu krivičnih parnica koje su ranije potpadale pod nadležnost tribunala lordova ili crkve. “Kraljevske parnice”, u kojima su ugrožena prava pripadnika kraljevske porodice (na primer, zločin uvrede veličanstva, falsifikovanje novca, krivotvorenje pečata), postepeno su bile rezervisane za kraljevske sudske zastupnike. Šta-

18 Bourdieu (1965: 191-241).

19 Videti Esmein (1882). Videti takode Berman (1983).

20 Bloch (1967: 85).

više, pravnici su razvili *teoriju žalbe*, na osnovu koje se sva ovlašćenja kraljevstva prenose na kralja. Dok su feudalni sudovi imali suverenu nadležnost, sada je postala praksa da oštećena strana može bilo koju odluku sudije lorda proslediti kralju ako smatra da je ta odluka u suprotnosti sa običajima u zemlji. Ova procedura, koja se naziva *usrdna molba*, polako je prerasla u žalbu. Samonaimenovane sudije su postepeno nestajale iz feudalnih sudova i zamenjivane su profesionalnim pravnicima, sudskim službenicima, i žalba je sledila lestvicu nadležnosti: žalba se upućuje od lorda nižeg po rangu do lorda višeg po rangu i od vojvode ili grofa do kralja (nije bilo moguće preskočiti neku instancu i, na primer, direktno se žaliti kralju).

144 Oslanjajući se na *konkretni interes pravnika* (tipičan primer interesa za univerzalno) koji su, kao što ćemo videti, razvili svakovrsne teorije legitimnosti prema kojima kralj predstavlja zajedničke interese i svima garantuje bezbednost i pravdu, pripadnici kraljevske loze ograničili su pravosnažnost feudalnih ovlašćenja (isto se desilo i sa crkvenim ovlašćenjima, na primer, ograničeno je pravo crkve na davanje političkog azila). Proces *koncentracije* pravnog kapitala praćen je procesom *diferencijacije* koji je vodio konstituisanju autonomne sudske oblasti.²¹ *Sudstvo* je postalo organizovano i funkcionisalo je po principu hijerarhije: načelnici okruga su postajali obične sudije za obične parnice; sudski službenici i upravitelji dvora postali su stalni službenici suda; njima su sve više pomagali namešnici koji su postali stalni sudski namešteni-

ci i koji su postepeno zamenili sudske službenike, koji su na ovaj način svedeni na obavljanje čisto počasnih funkcija. U četrnaestom veku nailazimo na pojavu *javnog ministarstva* u čijoj su nadležnosti zvanični pravni postupci. Kralj ima sada državne tužioce koji deluju u njegovo ime i polako postaju funkcioneri.

Uredbom iz 1670. dovršen je proces koncentracije koji je postepeno oslobađao lordove i crkvu njihovih ovlašćenja u korist kraljevskih. Njom se potvrđuju sve veće nadležnosti pravnih stručnjaka: pravo na saslušanje svedoka sa mesta zločina je postalo pravilo; potvrđeno je da kraljevske sudije imaju viši status u odnosu na lordove. Ovom uredbom se takođe navodi koje su kraljevske parnice i poništavaju se crkvene i komunalne privilegije time što se propisuje da bi sudije koje rešavaju žalbe trebalo uvek da budu kraljevske sudije. Ukratko, nadležnost koja je dodeljena nad određenom teritorijom zamenjuje statutarnu prednost ili direktnu vlast nad ljudima.

Kasnije, izgradnja pravno-birokratskih struktura koje konstituišu državu nastavljena je uporedo sa formiranjem skupa pravnih znalaca i onoga što Sara Henli naziva "porodično-državni savez"; ovaj sporazum postignut je između države i skupa pravnih znalaca koji se konstituisao kao takav sprovodeći strogu kontrolu nad sopstvenom reprodukcijom. "Porodično-državni savez je pružao izuzetan porodični model socio-ekonomske vlasti koji je uticao na državni model političke vlasti koji je bio u procesu nastajanja u to vreme."²²

21 Funkcionisanje ove oblasti je naznačeno u Bourdieu (1987a: 209-48).

22 Hanley (1989: 4-27).

Od časti do *cursus honorum*

Koncentracija pravnog kapitala je fundamentalni aspekt jednog šireg procesa koncentracije simboličkog kapitala u njegovim različitim oblicima. Ovaj kapital je osnova konkretne vlasti koju ima onaj koji vlada državom, a naročito jednog veoma misterioznog ovlašćenja, naime njegovog ovlašćenja da postavlja na važne položaje. Tako, na primer, kralj nastoji da ima potpunu kontrolu nad dodelom počasti (*honors*) na koje “gospoda” mogu polagati pravo. On teži tome da proširi svoju moć nad velikim crkvenim prerogativima, viteškim redovima, podelom vojnih i sudskih službi i kao poslednje, iako ne najmanje važno, nad dodelom plemićkih titula. Na ovaj način se postepeno konstituisala *centralna vlast naimenovanja*.

Sećamo se plemića iz Aragona, koje pominje V.G. Kirnan, koji su sebe nazivali *ricoshombrés de natura*: plemići koji su to po prirodi ili na osnovu porekla, nasuprot plemićima kojima titule dodeljuje kralj. Ova razlika, koja je evidentno imala udela u borbama među plemićima ili između plemića i kraljevske vlasti, od najveće je važnosti. Na ovaj način se suprotstavljaju dva načina dobijanja plemićke titule: prvi, koji se naziva “prirodnim”, nije ništa drugo do nasledstvo i javno priznanje (od strane drugih plemića kao i od strane onih koji nisu plemićkog porekla, takozvanih “običnih ljudi”); drugi, nazvan “zakonsko plemstvo”, koji je rezultat kraljevskog dodeljivanja plemićke titule. Dve vrste osveštavanja dugo postoje uporedo. Arlet Žuana jasno pokazuje da, uz koncentraciju mo-

ći dodeljivanja plemićkih titula u rukama kralja, *statutarna počast*, zasnovana na priznanju onih koji su u istoj poziciji i drugih, i koja je potvrđena i odbranjena izazovom i umećem, polako se povlači pred *titulama koje dodeljuje država*.²³ Ovakve počasti, poput bilo kojih valuta bez zlatne podloge, imaju valutu i vrednost na svim tržištima kontrolisanim od strane države.

Pošto kralj koncentriše sve više i više simboličkog kapitala (Musnije je to nazivao *fideli-tes*, “lojalnosti”),²⁴ njegova moć da podeli simbolički kapital u formi funkcija i počasti koje su smatrane nagradama se kontinuirano uvećava. Simbolički kapital plemstva (časť, ugled), koji se do tada zasnivao na društvenom ugledu koji je prećutno dodeljivan na osnovu jednog više ili manje svesnog društvenog konsenzusa, sada nalazi svoju kvazibirokratsku statutarnu objektivizaciju (u formi naredbi i odluka koje

145

23 Jouanna (1980).

24 Mousnier (1980: 94).

tivnom priznanju, do *objektivizovanog simboličkog kapitala*, kodifikovanog, delegiranog i garantovanog od strane države, jednom rečju, *birokratizovanog*. Nalazimo veoma preciznu ilustraciju ovog procesa u zakonima koji ograničavaju potrošnju, čija je namena bila da regulišu, na rigorozno hijerarhijski način, distribuciju simbola (naročito u pogledu odeće) između plemića i običnih građana, a naročito između različitih plemićkih titula.²⁵ Tako država reguliše upotrebu materijala i zlatnih, srebrnih, i svilenih ukrasa. Postupajući ovako, ona brani plemiće od uzurpacije običnih građana ali, istovremeno, širi i pojačava sopstvenu kontrolu nad hijerarhijom unutar plemstva. Opadanje moći autonomne distribucije velikih lordova sve više daje kralju monopol nad dodeljivanjem plemićkih titula i *monopol nad naimenovanjem na funkcije* posredstvom sve veće transformacije funkcija – na koje se gledalo kao na nagrade – u odgovorne položaje koji zahtevaju stručnost i učešće u *cursus honorum* (obavezna lestvica napredovanja na javnim funkcijama – *prim prev.*) koja nagoveštava birokratsku lestvicu uspona u karijeri. Na taj način, polako se uspostavlja ta uzvišena misteriozna moć, moć *naimenovanja i otpuštanja visokih državnih službenika*. Država se tako konstituiše kao “izvorište časti, funkcije i privilegije”, da se podsetimo Blekstonovih reči, i ona dodeljuje titule. Ona daje titule “viteza” i “baroneta”, stvara nove viteške redove, dodeljuje cere-

monijalne privilegije položaja, dodeljuje titule plemića i postavlja ljude na sve važne javne funkcije.²⁶

Naimenovanje je, kad razmislimo o tome, veoma misteriozan čin koji sledi logiku prilično sličnu magijskoj, kao što je opisao Marsel Mos.²⁷ Baš kao što vidovnjak mobilise kapital vere akumuliran funkcionisanjem magijskog univerzuma, predsednik republike koji potpisuje dekret o naimenovanju ili doktor koji potpisuje izveštaj (o bolesti, invalidnosti, itd.) mobilise simbolički kapital akumuliran unutar i posredstvom čitave mreže odnosa priznavanja statusa od koje je sačinjen svet birokratije. Ko potvrđuje validnost diplome? To je onaj koji pismeno ovlašćuje onoga koji potvrđuje validnost diplome. Ali ko onda ovo potvrđuje? Sledeći ovakvu beskonačnu regresiju, na njenom kraju “moramo stati”, i tu bismo mogli, sledeći srednjovekovne teologe, izabrati da upotrebimo termin “država” za poslednju (ili prvu) kariku u dugom nizu zvaničnih akata kojima se daju ovlašćenja.²⁸ Država je ta koja, kao banka simboličkog kapitala, garantuje za sve postupke vlasti – postupke koji su istovremeno proizvoljni i pogrešno sagledani kao takvi (Ostin ih je nazivao “aktima legitimnog varanja”).²⁹ Predsednik zemlje je neko ko tvrdi da je predsednik, ali ko se razlikuje od ludaka koji tvrdi da je Napoleon na osnovu činjenice da je priznat kao neko ko ima ovlašćenje da to bude.

25 Fogel (1987: 227-35, narocito 232).

26 Maitland (1948: 429).

27 Mauss (1902).

28 Podsećajući se Kafke, pokazao sam kako se sociološka i teološka vizija dodiruju uprkos njihovoj suprotnosti na prvi pogled (videti Bourdieu 1984: 268-270).

29 Austin (1952).

Naimenovanje ili diploma pripadaju kategoriji *zvaničnih* akata ili diskursa, koji su na simbolički način delotvorni samo zato što su ostvareni u situaciji gde ovlašćena lica koriste svoja ovlašćenja, “zvaničnici” koji deluju po službenoj dužnosti (*ex officio*), kao oni koji imaju *officium* (*publicum*), što će reći funkcije ili pozicije koje određuje država. Zatvorska kazna koju određuje sudija ili ocena koju daje profesor, procedure zvanične registracije, zvanični izveštaji ili zapisnici sa sastanaka, sva zvanična pravna dokumenta, kao što su krštenica, venčani list, ili umrlica, itd., svi načini uručivanja zvaničnih obaveštenja uz obavezne formalnosti koje obavljaju oni koju su za njih nadležni (sudije, javni beležnici, načelnici okruga, službenici građanske države, *état civil*), pravovremeno registrovani u određenim službama, sve ove činjenice zahtevaju logiku zvaničnog naimenovanja za uspostavljanje društveno-garantovanog identiteta (građanin, lice sa zakonitim boravištem, glasač, poreski obveznik, roditelj, vlasnik) kao i zakonite zajednice i grupacije (porodice, udruženja, sindikati, partije, itd.). Ovlašćeno izjavljujući (presuđujući) šta neko biće (stvar ili osoba) uistinu jeste prema njegovoj društveno-legitimnoj definiciji, da je on ili ona ovlašćen da to bude, šta ima pravo (i dužnost) da bude, na koje društveno biće može polagati pravo, država raspolaže istinski *stvaralačkom*, kvazibožanskom moći. Dovoljno je pomisliti na onu vrstu be-

smrtnosti koju ona može dodeliti putem akata osveštavanja kao što su komemoracije ili akademska kanonizacija, da bismo videli kako, izokretanjem Hegelove čuvene izreke, možemo reći da je “sud države strašni sud”.³⁰

UMOVI DRŽAVE

Da bi se u potpunosti pojmla moć države u svojoj konkretnosti, to jest, konkretna simbolička delotvornost kojom država raspolaže, moramo, kao što sam odavno izneo u jednom drugom članku,³¹ integrisati u okviru jednog istog eksplikativnog modela intelektualne tradicije koje se obično smatraju neusaglasivim. Neophodno je, za početak, prevazići suprotnost između fizikalističkog viđenja društvenog sveta, koje društvene odnose posmatra kao odnose fizičke sile, i “kibernetičkog” ili semiološkog viđenja, koje ih predstavlja kao odnose simboličkih sila, kao značenjske odnose ili komunikacijske odnose. Najbrutalniji odnosi sile gotovo uvek su istovremeno i simbolički odnosi. A potčinjenost i poslušnost su kognitivni činovi koji, kao takvi, uključuju kognitivne strukture, vidove i kategorije percepcije, principe viđenja i podele. Socijalni činovi stvaraju društveni svet posredstvom kognitivnih struktura koje se mogu primeniti na sve stvari ovoga sveta, a naročito na socijalne strukture (Kasirer je ove principe viđenja i podele nazivao “simboličkim formama”, a Dirkem “vidovima klasifikacije”: po-

147

³⁰ Proces izdavanja dokumenata, u smislu procedure kojom se neko stanje ili neki postupak čine javnim, tako da je svima poznat, uvek nosi sa sobom mogućnost uzurpacije prava na korišćenje simboličke moći koja zapravo pripada državi (i koja se, na primer, odražava kroz izdavanje venčanih listova ili objavljivanjem zakona). Otuda, država uvek nastoji da reguliše sve vrste izdavanja, štampanja, pozorišnih predstava, javnih izjava, karikature, itd.

³¹ “On Symbolic Power”, Bourdieu (1991).

stoji toliko mnogo načina da se kaže jedna ista stvar u manje ili više odvojenim teorijskim tradicijama).

Ove *strukturišuće strukture* predstavljaju istorijski stvorene forme, te su stoga proizvoljne u sosirovskom smislu, konvencionalne, *ex institutio*, kako je rekao Lajbnic, što znači da možemo pratiti njihovu socijalnu genezu. Uopštavajući Dirkemovu hipotezu, prema kojoj “vidovi klasifikacije” koje “primitivni” primenjuju na svet predstavljaju otelotvorenje struktura njihovih grupa, možemo tražiti osnovu ovih kognitivnih struktura u delovanju države. I zaista, možemo izneti tezu da u diferenciranim društvima država ima sposobnost da nameće i da utvuljuje ljudima u glavu na sveobuhvatan način, u okviru određene teritorije, *nomos* (od *nemo*: deliti, podeliti, predstavljati odvojene delove), zajednički princip viđenja i podele, identične ili slične kognitivne i vrednosne strukture. Država bi u tom slučaju bila osnova “logičkog konformizma” i “moralnog konformizma” (ovo su Dirkemovi izrazi),³² prećutnog, prerefleksivnog dogovora oko smisla sveta koji sam leži u osnovi iskustva sveta kao “zdravorazumskog sveta”. (Ni fenomenolozi, koji su ovo iskustvo obelodanili, ni etnometodolozi, koji daju sebi u zadatak da ga opišu, nemaju načina da objasne ovo iskustvo jer ne postavljaju pitanje društvene izgradnje principa izgradnje društvene stvarnosti koju oni nastoje da tumače, niti postavljaju pitanje doprinosa države uspostavljanju principa izgradnje koje socijalni činioци primenjuju na društveni poredak).

148

U manje diferenciranim društvima, zajednički principi viđenja i podele – paradigma koju oličava suprotnost muški/ženski – usađeni su u umovima (ili telima) posredstvom celokupne prostorne i vremenske organizacije društvenog života, a naročito posredstvom *rituala institucije* koji uspostavljaju konkretne razlike između onih koji su se podvrgli ritualu i onih koji to nisu učinili.³³ U našim društvima, država daje odlučujući doprinos stvaranju i reprodukciji instrumenata izgradnje društvene realnosti. Kao organizaciona struktura i regulator prakse, država stalno deluje i utiče na stvaranje trajnih stavova čitavim nizom ograničenja i posredstvom telesne i misaone discipline koje podjednako nameće svim društvenim činioциma. Štaviše, država nameće i utvuljuje ljudima u glavu sve fundamentalne principe klasifikacije zasnovane na polu, starosnom dobu, “veštini”, itd. Takođe, ona je u osnovi simboličke efikasnosti svih rituala institucije, na primer, onih koji leže u osnovi porodice ili onih koja funkcionišu kroz rutinsko funkcionisanje školskog sistema kao mesta *osveštenja*, gde se trajne i često neopozive razlike uspostavljaju između izabranih i onih koji su isključeni, u maniru srednjovekovnih rituala dodeljivanja titule viteza.

Stvaranje države praćeno je stvaranjem neke vrste zajedničkog istorijskog transcendentnog, imanentnog svim njenim “podanicima”. Putem okvira koji nameće praksi, država uspostavlja i utvuljuje u glavu zajedničke forme i kategorije percepcije i vrednovanja, društvene okvire percepcije, razumevanja ili sećanja,

³² Durkheim (1965).

³³ “Rites of Institution”, Bourdieu (1991: 117-26).

ukratko – državne oblike klasifikacije. Ona tako stvara uslove za neku vrstu direktnog uticaja na habituse, što je samo po sebi osnova konsenzusa o nizu zajedničkih pokazatelja koji čine (nacionalni) zdrav razum. Tako, na primer, veliki ritmovi društvenih kalendara (pomislite samo na školski raspored ili raspored državnih praznika koji utiču na velike “sezonske migracije” u mnogim savremenim društvima) pružaju kako zajedničke objektivne reference tako i kompatibilne subjektivne principe podele koji leže u osnovi unutrašnjeg doživljaja vremena i koji su u dovoljnoj meri usklađeni da bi činili društveni život mogućim.³⁴

Ali da bi se u potpunosti razumelo neposredno potčinjavanje koje državno uređenje iziskuje, neophodno je raskrstiti sa intelektualizmom neokantovske tradicije da bi se priznalo da kognitivne strukture nisu oblici svesti već *sklonosti tela*, i da poslušnost sa kojom primamo naloge države ne može biti shvaćena ni kao mehaničko potčinjavanje nekoj spoljašnjoj sili niti kao svesni pristanak na nekakav poredak ili naredbu. Društveni svet je prepun *zahteva za redom* koji funkcionišu kao takvi samo za one koji su već predodređeni za to da ih uvažavaju pošto oni *bude* duboko skrivene telesne predispozicije, izvan kanala svesti i proračuna. Ovo verničko potčinjavanje podređenih društvenih grupa strukturama društvenog poretka koji proizvodi njihove misaone strukture marksizam ne može da pojmi, budući da ostaje zarobljen u okviru

intelektualističke tradicije filozofija svesti. On se poziva na pojam lažne svesti da bi objasnio efekte simboličke dominacije, a pojam “svesti” je tu suvišan. A govoriti o “ideologijama” znači locirati u sferu *predstavljanja* – koja je podložna preobražaju putem intelektualnog preobraćanja nazvanog “buđenje svesti” – ono što zapravo pripada nivou *vere*, to jest, nivou najdubljih telesnih predispozicija. Potčinjavanje utvrđenom poretku proističe iz dogovora između kognitivnih struktura koje su u telo usađene posredstvom kako kolektivne istorije (filogeneze) tako i individualne istorije (ontogeneze) s jedne strane, i objektivnih struktura sveta na koje se primenjuju ove kognitivne strukture sa druge strane. Nalozi države duguju svoju očiglednost, a time i svoju moć, činjenici da je država uspostavila same kognitivne strukture pomoću kojih se država percipira (idući tom logikom, trebalo bi preispitati uslove koji omogućavaju onaj najviši vid žrtvovanja: *pro patria mori*).

149

Postoji, međutim, još jedan razlog zašto treba da ostavimo za sobom neokantovsku tradiciju, čak i u njenom dirkemovskom vidu. Budući da se usredsređuje na *opus operatum*, simbolički strukturalizam u maniru Levi-Strosa (ili Fuko u *Poretku stvari*) *neizbežno* zanemaruje aktivnu dimenziju simboličkog stvaranja (kao, na primer, u slučaju mitologija), pitanje *modus operandi*, “generativne gramatike” (u smislu Čomskog). Njegova je prednost u tome što nastoji da razotkrije unutrašnju koherentnost simbolič-

34 Drugi primer bi bila podela akademskog i naučnog sveta na discipline, što je usađeno u svesti ljudi u obliku disciplinskih habitusa koji generišu iskrivljene odnose između predstavnika različitih disciplina, kao i ograničenja i sakacenja u predstavljanju i praksi u svakoj od njih.

kih sistema *kao sistema*, to jest, jednu od glavnih osnova njihove delotvornosti – što je jasno vidljivo u slučaju zakona, gde se svesno teži koherentnosti, ali i kod mita i religije. Simbolički poredak počiva na tome da se nameće svim činionicima strukturišućih struktura koji deo svoje konsistentnosti i otpornosti duguju činjenici da su (barem naizgled) koherentni i sistematični, i da su objektivno u saglasnosti sa objektivnim strukturama društvenog sveta. Ovaj neposredni i prećutni sporazum, u svakom pogledu suprotan jednom eksplicitno sklopljenom ugovoru, koji predstavlja temelj odnosa *verničkog potčinjavanja* što nas vezuje sa ustaljenim poretkom svim sponama nesvesnog. Priznavanje legitimnosti nije, kako je Veber verovao, slobodan čin čiste savesti. Ono je ukorenjeno u neposrednom, prerefleksivnom sporazumu između objektivnih struktura i otelotvorenih struktura, sada prenetih u domen nesvesnog (recimo, strukture koje organizuju vremenske ritmove nasuprot sasvim proizvoljnoj podeli školske godine na semestre).

Upravo taj prerefleksivni sporazum objašnjava lakoću, koja je prilično zapanjujuća kad čovek malo razmisli o tome, sa kojom dominantna grupa nameće svoju dominaciju: “Ništa nije toliko zapanjujuće za one koji ljudske poslove posmatraju filozofskim okom kao lakoća sa kojom mnoštvo pristaje da njime upravljaju malobrojni, i prećutno potčinjavanje kojim se ljudi odriču svojih osećanja i strasti u korist svojih vođa. Kada se zapitamo kako se postiže nešto tako zapanjujuće, nalazimo da, budući da je moć uvek na strani onih kojima se upravlja,

samo mišljenje može da održi upravljače. Vlada se, stoga, temelji isključivo na mišljenju, i ova maksima važi kako za one najdespotskije i vojne vlade tako i za one najslobodnije i najpopularnije.”³⁵

Hjumovo čuđenje pokreće fundamentalno pitanje svekolike političke filozofije, koje se, što je paradoksalno, zamagljuje postavljanjem problema koji se kao takav ne postavlja u običnom životu: problema legitimnosti. Uistinu, ono što je suštinski problematično jeste činjenica da utvrđeni poredak *nije* problematičan; pitanje legitimnosti države i poretka koji ona uspostavlja ne postavlja se izuzev u kriznim situacijama. Država ne mora nužno da izdaje naređenja ili da primenjuje fizičku prinudu kako bi stvorila jedan uređeni društveni svet sve dok je u stanju da stvara otelotvorene kognitivne strukture koje su u skladu sa objektivnim strukturama i da na taj način osigura verovanje o kome je govorio Hjum – konkretno, *verničko potčinjavanje* utvrđenom poretku.

Imajući ovo u vidu, ne treba zaboraviti da ova primordijalna politička vera, *doxa*, predstavlja pravoverje, pravo, ispravno, dominantno viđenje koje se uglavnom nameće kroz borbu sa suparničkim viđenjima. To znači da “prirodni stav” o kome govore fenomenolozi, to jest, primarno iskustvo sveta zdravog razuma, predstavlja politički stvoren odnos, kao što su i kategorije percepcije na kojima se taj odnos temelji. Ono što se nama danas čini očiglednim, nečim što je izvan svesti i izbora, često je bilo predmet borbe i uspostavljeno je tek kao rezultat upornih sukoba između dominantnih i potčinjenih

35 Hume (1758).

grupa. Glavni efekat istorijske evolucije jeste to da se ukine istorija tako što će se lateralne mogućnosti koje su eliminisane prebaciti u prošlost, to jest, u nesvesno. Analiza geneze države kao temelja principa viđenja i podela koji funkcionišu u okviru njene teritorije omogućava nam da shvatimo u isti mah i verničko priklanjanje poretku koji je uspostavila država i suštinski političke temelje takvog prividno prirodnog priklanjanja. Vera predstavlja određeno gledište, gledište dominantnih, kada predstavlja i uspostavlja sebe kao univerzalno gledište – gledište onih koji dominiraju tako što dominiraju državom i koji su svoje gledište uspostavili kao univerzalno time što su uspostavili državu.

Da bismo u potpunosti objasnili suštinski simboličku dimenziju moći države, možemo se osloniti na presudni doprinos Maksa Vebera (u njegovim radovima o religiji) teoriji simboličkih sistema tako što ćemo ponovo uvesti specijalizovane činioce i njihove posebne interese. Uistinu, ako već deli sa Marksom interesovanje za funkciju – a ne strukturu – simboličkih sistema, Veber je ipak zaslužan za to što je skrenuo pažnju na one koji stvaraju te proizvode (u slučaju koji njega zanima – religijske činioce) i na njihove međusobne odnose (konflikt, konkurencija, itd.).³⁶ Nasuprot marksistima, koji su prevideli postojanje specijalizovanih proizvodnih činilaca (uprkos poznatom Engelsovom tekstu u kome se kaže da, ako želimo da razumemo pravo, moramo da se usredsredimo na udruženje

pravnik), Veber nas podseća da, ako želimo da razumemo religiju, nije dovoljno proučavati simboličke forme religijskog tipa, kao što su činili Kasirer ili Dirkem, niti čak imanentnu strukturu religijske poruke ili mitološkog korpusa, kao što čine strukturalisti. Veber se usredsređuje konkretno na one koji proizvode religijsku poruku, na posebne interese koji ih pokreću i na strategije koje oni koriste u svojoj borbi (na primer, ekskomunikaciju). Da bi se ovi simbolički sistemi pojmlili istovremeno po svojim funkcijama, strukturi i genezi, dovoljno je, dakle, primeniti strukturalistički način razmišljanja (Veberu potpuno stran), ne samo na simboličke sisteme, ili još bolje, na sferu *zauzimanja pozicija* ili stavova koji se usvajaju u određenom domenu prakse (na primer, u domenu religijskih poruka), već na sistem činilaca koji ih proizvode, odnosno, preciznije rečeno, na *pozicije* koje oni zauzimaju (na ono što ja nazivam poljem religije) spram konkurencije.³⁷

Isto važi i za državu. Da bi se shvatile simboličke dimenzije delovanja države, a naročito ono što bismo mogli nazvati *efektom univerzalnosti*, neophodno je shvatiti konkretno funkcionisanje birokratskog mikrokosmosa i na taj način analizirati genezu i strukturu ovog univerzuma državnih činilaca koji su sebe uspostavili kao dostojanstvenici uspostavljajući državu.³⁸ a naročito proizvedeći performativni diskurs o državi koji je, tobože govoreći o tome šta je država, stvorio državu naznačivši šta ona treba da bude – to jest, šta treba da bude pozicija proiz-

36 Za detaljniju raspravu videti Bourdieu (1987b).

37 Za detaljniju demonstraciju ove teze videti Bourdieu (1971).

38 Bourdieu (1989, narocito poglavlje V).

vođača ovog diskursa u podeli rada u sferi dominacije. Naročito se valja usredsrediti na strukturu sfere prava i moraju se razotkriti kako generički interesi vlasnika tog vida kulturnog kapitala, predisponiranog da funkcioniše kao simbolički kapital, to jest, pravna nadležnost, tako i konkretni interesi koji im se nameću na osnovu njihovog položaja u još uvek nedovoljno autonomnoj sferi prava (to će reći, u odnosu prema kraljevskoj vlasti). A da bi se objasnili efekti univerzalnosti i racionalnosti na koje sam upravo ukazao, neophodno je razumeti zašto su ti činioци imali interes da daju univerzalnu formu izražavanju sopstvenih interesa, da razrađuju teoriju javne službe i javnog poretka, a time i da deluju u pravcu odvajanja *državnog razloga* od dinastičkog razloga, od “kraljevske kuće”, čime su izumeli *res publica*, a kasnije i republiku kao instancu nadređenu u odnosu na činioce (uključujući tu i kralja), koji predstavljaju njene privremene inkarnacije. Mora se shvatiti kako su ih njihov konkretni kapital i posebni interesi naveli da stvore državni diskurs koji je, pružajući opravdanje za njihove sopstvene pozicije, uspostavio i samu državu – ta *factio juris* koja je postepeno prestala da bude puka fikcija pravnika i prerasla u autonomni poredak sposoban da u sve širim razmerama nametne potčinjavanje svojim funkcijama i svome funkcionisanju, kao i priznavanje svojih principa.

MONOPOLIZACIJA MONOPOLA I DRŽAVNO PLEMSTVO

Izgradnja državnog monopola nad fizičkim i simboličkim nasiljem neodvojiva je od stvaranja sfere borbe za monopol nad privilegijama

koje uz monopol idu. Relativno ujednačavanje i univerzalizacija koji su vezani za pojavu države imaju pandan u monopolizaciji univerzalnih resursa koje ona stvara i pribavlja od strane manjine (Veber, i Elias posle njega, ignorisali su proces uspostavljanja državnog kapitala i proces monopolizacije tog kapitala od strane državnog plemstva koje je doprinelo njegovom stvaranju, bolje reći, koje je stvorilo sebe kao takvo proizvođači taj kapital). Međutim, ovaj *monopol nad univerzalnim* može se steći samo po cenu potčinjavanja (makar samo prividnog) univerzalnom i univerzalnog priznavanja univerzalističkog predstavljanja dominacije kao legitimne i lišene interesa. Oni koji – poput Marksa – preokreću zvaničnu sliku koju birokratija voli da daje o sebi, i koji opisuju birokrate kao uzurpatore univerzalnog koji deluju kao privatni vlasnici javnih resursa, zanemaruju veoma stvarne efekte obaveznog pozivanja na vrednosti neutralnosti i odanosti javnom dobru lišene interesa. Takve vrednosti nameću se sa sve većom silinom državnim funkcionerima sa odvijanjem dugog istorijskog procesa simboličke konstrukcije kojim se izmišlja i nameće zvanično predstavljanje države kao institucije univerzalnosti i služenja opštem interesu.

Monopolizacija univerzalnog predstavlja rezultat delovanja univerzalizacije unutar same sfere birokratskog. Kao što će pokazati analiza funkcionisanja te čudne institucije nazvane *komisija*, to jest, skupa pojedinaca kojima je poverena nekakva misija od opšteg interesa i koji su pozvani da prevaziđu sopstvene pojedinačne interese kako bi stvorili univerzalne pretpostavke, zvaničnici stalno moraju mnogo da rade, ako ne i da žrtvuju svoje gledište u ime “gle-

dišta društva”, barem zato da bi svoje stanovište učinili legitimnim, to jest, univerzalnim, naročito korišćenjem retorike zvaničnog.

Univerzalno je predmet opšteg priznavanja, a žrtvovanje sebičnih (naročito ekonomskih) interesa se univerzalno priznaje kao legitimno. (U nastojanju da se izdigne iznad pojedinačnog i sebičnog gledišta individue do gledišta grupe, kolektivni sud ne može a da ne percipira i da ne odobrava izraz priznavanja vrednosti grupe i same grupe kao izvora svih vrednosti, a time i prelazak od “jeste” na “treba”.) Ovo znači da svi socijalni univerzumi pokazuju sklonost da nude, u različitoj meri, materijalne ili simboličke koristi univerzalizacije (iste one koristi kojima teže strategije koje insistiraju na tome da se “igra po pravilima”). Ovim se takođe implicira da su univerzumi koji, poput birokratske sfere, kategorički zahtevaju potčinjavanje univerzalnom naročito skloni sticanju takvih koristi. Od značaja je činjenica da je upravno pravo, koje, budući da je usmereno na uspostavljanje univerzuma odanosti opštem interesu i da je njegov fundamentalni zakon obaveza neutralnosti, uvelo kao praktični princip vrednovanja sumnju u plemenitost: “vlada ništa ne daruje”; svaki čin birokratije koji donosi pojedinačnu korist nekom privatnom licu sumnjiv je, ako ne i protivzakonit.

Korist od univerzalizacije bez sumnje je jedan od istorijskih pokretača razvoja univerzalnog. To je zato što univerzalno pogoduje stvaranju univerzuma u kojima su univerzalne vrednosti (razum, vrlina, itd.) barem na rečima priznate i u kojima je na delu kružni proces uzajamnog podsticanja strategija univerzalizacije koje nastoje da steknu koristi (makar samo negativne) vezane za podvrgavanje univerzalnim pravilima i strukturama onih univerzuma koji su zvanično posvećeni univerzalnom. Sociološko gledište ne može da ignoriše razmimoilaženje između zvanične norme zadate u okviru upravnog prava i stvarnosti birokratske prakse, sa svim njenim narušavanjima obaveze odricanja od ličnih interesa, svim onim slučajevima “korišćenja javnih službi u privatne svrhe” (od preusmeravanja javnih dobara i funkcija do podmićivanja i korupcije). Ne može ignorisati ni one još gore zloupotrebe zakona, niti tolerisanje od strane vlasti, izuzetke i nagodbe oko privilegija koje proističu iz neadekvatne primene ili kršenja zakona. Ipak, sociologija ne može, uprkos svemu tome, ostati slepa spram efekata ove norme koja iziskuje da činilci žrtvuju svoje privatne interese radi obaveza koje su sadržane u njihovim funkcijama (“činilac treba u potpunosti da se posveti svojoj funkciji”), kao ni spram uticaja koji interes ima na princip odricanja od ličnih interesa, niti spram svih onih oblika “pobožne hipokrizije” koje može podsticati sfera birokratije.

153

Izvornik: Pierre Bourdieu, “Rethinking the State: Genesis and Structure of the Bureaucratic Field”, na engleski preveli Loïc J. D. Wacquant i Samar Farage, u: George Steinmetz (ur.), *State/Culture. State-Formation after the Cultural Turn*, Cornell University Press 1999, str. 53-75.

LITERATURA

- Austin, John. 1952. *How to Do Things with Words*. Oxford: Oxford University Press.
- Bercé, Y. M. 1991. *Le Roi caché*. Paris: Fayard.
- Berman, H. J. 1983. *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bernhard, Thomas. 1989. *The Old Masters*, translated by Ewald Osers. London: Quartet.
- Bloch, Marc. 1967. *Seigneurie française et manoir anglais*. Paris: A. Colin.
- Bonney, Richard. 1987. "Guerre, fiscalité et activité d'Etat en France (1500-1600): Some Preliminary Remarks on Possibilities of Research." U *Genèse de l'Etat moderne: Prélèvement et redistribution*, priedili P. Genet i M. Le Mené. Paris: Ed. Du CNRS.
- Bourdieu, Pierre. 1965. "The Sentiment of Honour in Kabyle Society." U *Honour and Shame: The Values of Mediterranean Society*, edited by J.G. Peristiany. London: Weidenfeld and Nicholson.
- . 1971. "Genesis and Structure of the Religious Field," translated in *Comparative Social Research* 13: 1-43.
- . 1984. "La dernière instance." U *Le siècle de Kafka*. Paris: Centre Georges Pompidou.
- . 1987a. "The Force of Law: Towards a Sociology of the Juridical Field." *Hastings Journal of Law* 38: 209-48.
- . 1987b. "Legitimation and Structured Interests in Weber's Sociology of Religion." U *Max Weber, Rationality and Modernity*, edited by Sam Whimster and Scott Lash. London: Allen and Unwin.
- . 1989. *La noblesse d'Etat*. Paris: Ed. Du Seuil.
- . 1991. *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity.
- . 1992. "Deux imperialismes de l'universel." In *L'Amérique des français*, priedili C. Fauré i T. Bishop. Paris: Bourin.
- Corrigan, P., and D. Sayer. 1985. *The Great Arch: English State Formation as Cultural Revolution*. Oxford: Basil Blackwell.
- Dubergé, J. 1961. *La psychologie sociale de l'impôt*. Paris: PUF.
- Durkheim, Emile. (1912) 1965. *The Elementary Forms of the Religious Life*. New York: Free Press.
- . 1922. *Leçons de sociologie*. Paris: PUF.
- Elias, Norbert. 1978. *The Civilizing Process*. Oxford: Basil Blackwell.

- . 1982. *State Formation and Civilization*. Oxford: Basil Blackwell.
- Esmein, A. [1882] 1969. *Historie de la procédure criminelle en France et spécialement de la procédure inquisitoire depuis le XIIe siècle jusqu'à nos jours*. Rpt. Frankfurt: Sauer and Auvermann.
- Fogel, Michel. 1987. "Modèle d'Etat et modèle social de dépense: Les lois somptuaires en France de 1485 à 1560." U *Genèse de l'Etat moderne: Prélèvement et redistribution*, priredili P. Genet i M. Le Mené. Paris: Ed. du CNRS.
- Hanley, S. 1989. "Engendering the State: Family Formation and State Building in Early Modern France." *French Historical Studies* 16 (Spring): 4-27.
- Hilton, Rodney H. 1987. "Resistance to Taxation and Other State Impositions in Medieval England." In *Genèse de l'Etat moderne: Prélèvement et redistribution*, priredili P. Genet i M. Le Mené. Paris: Ed. du CNRS.
- Hume, David. 1758. "On the First Principles of Government." U *Essays and Treatises on Several Subjects*. London: Printed for A. Millar, A. Kincaid, and A. Donaldson at Edinburgh.
- Jouanna, A. 1989. *Le devoir de révolte: La noblesse française et la gestation de l'Etat moderne, 1559-1561*. Paris: Fayard.
- Maitland, F.W. 1948. *The Constitutional History of England*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mauss, M. [1902] 1975. *A General Theory of Magic*. New York: Norton.
- Miller, William Ian. 1990. *Bloodtaking and Peacemaking*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mousnier, R. 1980. *Les institutions de la France sous la monarchie absolue*. Paris: PUF.
- Schmolders, G. 1973. *Psychologie des finances et de l'impôt*. Paris: PUF.
- Tilly, Charles. 1990. *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*. Oxford: Basil Blackwell.